

נוסחי ברכת "אהבה" בערבית לאור קטעי הסידורים מן הגניזה הקהירית

שמעון פוגל ואורי ארליך

הקדמה

ברכות קריאת שמע הן חלק מהרובד הקדום ביותר של תפילות ישראל וכבר במשנה (ברכות, א, ד) קבועה להן מסגרת ברורה של קבע וחובה:

בשחר מברך שתיים לפנייה ואחת לאחריה, ובערב מברך שתיים לפנייה ושתיים לאחריה, אחת ארוכה ואחת קצרה. מקום שאמרו להאריך אינו רשוי לקצר, לקצר אינו רשוי להאריך, לחתום אינו רשוי שלא לחתום ושלא לחתום אינו רשוי לחתום.¹

אולם, מלבד מקור כללי זה יש מקומות נוספים בספרות התלמודית והמדרשית שניתן לדלות מהם מידע על תוכנן או על חלק מנוסחן של ברכות אלה.² יחידה מברכות קריאת שמע היא ברכת אהבה של ערבית שלא נמצא לגביה ולו רמז קטן על כינויה, על תוכנה או על נוסחה. אמנם יש להניח כי בדומה למצוי בנוסחים הרווחים היום, גם בתקופת התלמוד התקיים דמיון מסוים בין ברכה זו ובין ברכת "אהבה רבה/אהבת עולם" המקבילה לה בקריאת שמע של שחרית. על תוכנה וכינוייה של הברכה בשחרית נרמז מעט יותר, אך מכך ניתן לחלץ רק היקש כללי אודות הברכה בערב (ראו עוד להלן).

* מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע, מענק 52/12. תודתנו לקריינים מטעם המערכת על הערותיהם המועילות.

סימני ההדרה במאמר זה: [...] - חסר בכתב היד; <> - השלמת קיצור בידי המהדיר; <<>> - תוספת בגיליון כתב היד.

1 הנוסח כאן על פי כ"י קאופמן.

2 לדוגמה לגבי נוסח ברכת "המעריב ערבים" מובא הציטוט הזה: "אלא מדת יום בלילה היכי משכחת לה? אמר אביי: גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור" (בבלי, ברכות יא ע"ב). לגבי ברכת "גאולה" מובא: "הקורא את שמע צריך להזכיר יציאת מצרים באמת ויציב, ר' או' צריך להזכיר בה מלכות, אחרים או' צריך להזכיר בה מכת בכורים וקריעת ים סוף" (תוספתא ברכות ב, א [מהדורת ליברמן, עמ' 6]).

אשר לנוסח ברכת אהבה של ערבית אין לנו אלא להסתמך על נוסחי הסידורים הקדומים ביותר שבידנו, הם הסידורים שעלו מן הגניזה הקהירית.

נוסח הברכה בקטעי הגניזה

נוסחי הסידורים הקדומים על פי מנהג בבל ושלוחותיו ידועים מכבר מתוך כתבי יד לא מעטים. גילוי הגניזה הקהירית והסידורים הרבים שעלו מתוכה קידמו את ידיעותינו על מגוון הנוסחים של מנהג בבל בשלבים המוקדמים של תולדות התפילה, ושיפרו מאוד את יכולתנו להבין תהליכי התפתחות ליטורגיים שונים. נוסף על כך הסידורים שנמצאו בגניזה חשפו בפנינו פרטי נוסח של תפילה שלא היו ידועים עד לגילוי הגניזה. עם זאת, גילוי הסידורים שבגניזה לא היווה מהפכה של ממש בידיעותינו על מנהג התפילה הבבלי. לא כן הדבר באשר למנהג התפילה הארץ ישראלי הקדום. מנהג זה קם לתחייה של ממש עם גילוי הסידורים הארץ ישראליים שהיו בגניזה. שפע של נוסחי תפילה שונים בתכלית מאלה שבמנהג בבל עלו מתהום הנשייה והאירו באור הולך ובוהק את המנהג העלום שגווע במאות הראשונות של האלף השני ורק זיכרונות עמומים שרדו ממנו.

אכן, בברכת אהבה של ערבית ניכרים שינויים מועטים בלבד בין נוסחי הברכה הידועים בימינו לבין נוסחי הברכה על פי מנהג בבל שעלו מן הגניזה. לא כן באשר לנוסחי הברכה שבסידורים הארץ ישראליים הקדומים. משרידי סידורים אלה עולה מגוון נוסחים שרובם שונים מאוד מן הנוסחים הרווחים כיום. היה זה ישראל לוי שפרסם לראשונה קטע גניזה (כ"י פריס, כ"ח IV.A.1) של סידור ארץ ישראלי המכיל את תפילת הערבית ובכלל זה נוסחה של ברכת אהבה,³ וזה לשונו:

באהבתך יי אלהינו / תרחם עלינו / [מ]כל צרה ויגון / תמלט את נפשנו

[למענך] ולמען אבותינו הצדיקים [אשר בטחו בך]

ברוך אתה יי אוהב [...].⁴

כשמונה עשרה שנה מאוחר יותר בשנת 1925, במסגרת מאמרו פורץ הדרך חשף בפנינו יעקב מאן עוד שני קטעי סידורים על פי מנהג ארץ ישראל שנכללו בהם נוסחים של

I. Levi, "Fragments de rituels de prieres provenant de la Geniza de Caire", *REJ* 3
53 (1907), pp. 234-235

יש להשלים "את ישראל" או כיוצא בו. 4

הברכה.⁵ הקטע הראשון מביניהם הוא כ"י קיימברידג' T-S 8 H 24.5 (להלן קטע עט) שבו הברכה דומה למדי לנוסח הבבלי המוכר:⁶

אהבת עולם לישראל עמך אהבת [ומלפ]נים רצית בנו תורה ומצות למדת [אות]נו על כן בשכבינו ובקומינו נשיח בחוקיך ולא נסור ממצותיך כי הם חיינו ואורך ימינו ובהם נהגה יומם ולילה ואהבתך לא תסור ממנו ב>רוך< א>תה< יי אוהיב עמו ישראל.

הקטע השני שמאן פרסם הוא כ"י קיימברידג' Add. 3160.6, וזהו נוסח הברכה שבו:⁷

ומאהבתך אל>ה<ינו הרבה והעצומה שאהבתנו מקדם בגלל אבותינו אשר בטחו בך לאחו משפטיך נקוה לשמך ולזכרך הטוב תתאוה נפשינו ניחד ונחכה לעד כי אתה מעולם אבינו שמך עלינו נקרא אנא אל>ה<ינו אל תנ>><<חנו משוך עלינו לחסוך להודיע אהבתך בנו לעיני כל היצורים ככת' "ואהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד" (ירמיהו לא 2) ב>רוך< א>תה< יי אוהב >>את<< עמו יש'.

עשרים וארבע שנים לאחר מכן פרסם שמחה אסף חלק מכתב יד מוצרי V.94.1-2⁸ שכלול בו נוסח קטוע של ברכת אהבה. הנה זו לשונה לפי העתקתו של אסף:

[...] ומלפנים רצית בנו תורה ומצוות למדת אותנו על כן בשכבנו ובקומנו נשיח בחוקיך ולא נסור ממצותיך כי אתה יי אלהינו אהבתנו ברוך> אתה יי אוהב את ישראל

אסף העיר על הקשר בין נוסח זה, ובין הראשון משני כתבי היד שמאן פרסם.⁹ הנוסח האחרון התפרסם רק חמישים ושמונה שנים לאחר מכן, במאמר שכתב עזרא פליישר¹⁰ זמן קצר טרם פטירתו וזו לשונו:

- J. Mann, "Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service", *HUCA* 2 5
(1925), pp. 269-338.
- מאן, שם, עמ' 307, ודיונו בנושא בעמ' 303. 6
- מאן, שם, עמ' 308, ודיונו בנושא בעמ' 303. 7
- ש' אסף, "מסדר התפילה בארץ ישראל", י' בער ואחרים (עורכים), ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 124-125. אצל אסף מופיע סימון ישן P.95. מצבם המתפורר של הדפים אינו מאפשר לפתוח אותם ולבודקם, ולפיכך הציטטה לקוחה מפרסומו של אסף. 8
- אך ראו להלן סמוך להערה 35. 9
- ראו ע' פליישר, "קריאת שמע של ערבית כמנהג ארץ ישראל בין ההלכה הקדומה למנהג המאוחר", ד' גולינקין, מ' בנוביץ, מ"ע פרידמן, מ' שמלצר וד' שפרבר (עורכים), תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן, ירושלים תשס"ח עמ' 268-302; נדפס בשנית בתוך 10

אהבת עולם / ישראל אהבתה / וברית שלומך / לנו יה קיימתה

ב>רוך אתה יי' < אוהב את ישראל.¹¹

כפי שניתן לראות, חשיפת לשון ברכת אהבה של ערבית במנהג ארץ ישראל התפרסה על פני מאה שנים ונעשתה באופן מזדמן ואקראי.¹² נוסף על כך, הפרסומים הראשונים נטו, מטבעם, אל הנוסחים החריגים והייחודיים, ולא שאפו להצגה מלאה של מגוון הוורסיות שננקטו בפועל. לפיכך התמונה המחקרית הכוללת שמצטיירת ממנה על נוסחי הברכה וגלגוליהם אינה שלמה. במאמר זה בכוונתנו להציג במרוכז את נוסחי הברכה בשני מנהגי התפילה הקדומים, הארץ ישראלי והבבלי, תוך השוואה ביניהם. ממצאים שיעלו מן התמונה המלאה יאפשרו לנו להעלות תובנות אודות תולדות נוסח הברכה.

סך הכול במחקר זה נכללים שמונים ושבעה קטעי סידורים מן הגניזה המביאים את נוסח הברכה והם מפורטים בהמשך המאמר. מתוכם תשעה משקפים את מנהג ארץ ישראל, בשתי קבוצות נוסח. שבעים ושמונה כתבי היד האחרים מייצגים את מנהג ככל לגונוני, ושישים מהם מחזיקים נוסח מלא או כמעט מלא של הברכה. נציג כאן את מיון כתבי היד לקבוצות נוסח, זו לצד זו,¹³ ובסוף המאמר יובאו רשימות מפורטות של קטעי הגניזה וחילופי הנוסח השונים.

קובץ מאמריו: ש' אליצור וט' בארי (עורכים), תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, ירושלים תשע"ב, עמ' 763-797.

11 מתוך תפילת הערבית שבצירוף כתבי היד קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, Add. 3160.5; קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS J 502. לשון הברכה מובאת אצל פליישר שם, עמ' 276 (ובקובץ מאמריו שם, עמ' 771).

12 עובדה זו ניכרת בחסרונו של הנוסח הארץ ישראלי העיקרי "אהבת עולם מראש אהבתנו" וכו', הרשום בטור השמאלי של טבלת הנוסחים שלהלן ושידון בהמשך, מאתר "מאגרים - המילון ההיסטורי" מייסודה של האקדמיה ללשון העברית, ומן הראוי להשלים חסרון זה.

13 הנוסחים בטבלה משקפים את הבסיס המשותף הרחב של קטעי הסידורים בכל קבוצת נוסח ואין הם מעידים על נוסח קטע סידור מסוים.

קטעי סידורים ארץ־ישראלים קבוצה ב (6 כ"י) ¹⁵	קטעי סידורים ארץ־ישראליים קבוצה א - נוסחים מעורבים (3 כ"י) ¹⁴	קטעי סידורים בבליים (78 כ"י)
<p>אהבת עולם מראש אהבתנו ומלפנים רצית בנו תורה ומצות</p> <p>למדתה אותנו על כן בשכבינו ובקומנו</p> <p>נסיח בחוקיך ולא נסור ממצותיך</p> <p>כי אתה יי אלהינו אהבתנו ברוך אתה יי אוהב את ישראל</p>	<p>אהבת עולם ישראל עמך אהבתה תורה ומצות חוקים ומשפטים אותנו למדת על כן בשכבינו ובקומינו</p> <p>נשיח בחוקיך</p> <p>כי הם חיינו ואורך ימינו ובהם נהגה יומם ולילה ואהבתך לא תסור ממנו ברוך אתה יי אוהב את עמו ישראל</p>	<p>אהבת עולם ישראל עמך אהבת תורה ומצות חקים ומשפטים אותנו למדתה על כן בשכבנו ובקומנו תן בליבנו נשיח בחוקי רצונך ונשמח ונעלוז בדברי תורתך ומצותיך לעולם ועד כי הם חיינו ואורך ימינו ובהם נהגה יומם ולילה ואהבתך לא תסור ממנו ברוך אתה יי אוהב את עמו ישראל</p>

החלוקה לשלוש קבוצות נוסח נסמכת על שני שיקולים. השיקול הראשון הוא אופיו של מנהג הסידורים שבתוכו רשומה הברכה: הנוסח המופיע בסידורי מנהג בבל מוצג בטור הימני ומשמאלו מוצגים הנוסחים הרשומים בסידורי מנהג ארץ ישראל. השיקול השני הוא הייחודיות של לשון הברכה ביחס לשאר הנוסחים, ולפיו מנהג ארץ ישראל חולק לשתי קבוצות נוסח: נוסח אחד (א"י א) קרוב בלשונו לנוסח שבסידורי מנהג בבל; הנוסח השני (א"י ב) דומה למדי אף הוא לנוסח בבל, אך הדמיון פחות ולשונו קצרה יותר ביחוד בחלקו השני.

14 בתוך קבוצת נוסח זו יש שונות רבה ביותר. ראו טבלה סינופטית של הנוסחים השונים בסוף המאמר.

15 באחד מן הקטעים הארץ־ישראליים (פה) שרדה רק החתימה. ייתכן אפוא שהוא שייך לקבוצת א"י א.

ברכת "אהבה" ומקומה של התורה

לפני שנפנה לגיתוח הווריאנטים השונים של הברכה יש להצביע על הקווים התמטיים העיקריים שלה המשותפים לכל נוסחי הברכה. הצד השווה בכל אלו, כפי שמתבטא בפתיחתם היציבה טקסטואלית, הוא קשירת אהבת האל לישראל אל מתן התורה. צידו השני של המטבע הוא המחויבות של המתפלל - היינו של ישראל - ללימוד התורה. רעיון זה, החוזר בכל גרסאות הברכה (וגם בברכה המקבילה בשחרית) נראה כנובע מתוך תפקידה של הברכה כפתיחה לקריאת שמע. התפקיד הזה מבוטא כמובן במקומה של הברכה בתוך המערכת הליטורגית הרחבה יותר של קריאת שמע וברכותיה, והוא גם בא לידי ביטוי בעצם השימוש בשורש אה"ב המוביל לפסוק השני של קריאת שמע "ואהבת" (דברים ו 5).¹⁶ קריאת שמע עצמה נקשרת ללימוד התורה כבר בספרות התנאים.¹⁷ כיוון שכך, וכיוון שהתביעה לאהבת ישראל את האל נגזרת במקרא ישירות מהצהרה שבפסוק "שמע ישראל", אך מתבקש הוא שהברכה המקדימה תשלב אף היא בין לימוד התורה ובין יחסי האהבה שבין ישראל ואלהים. מובן כי הפיכת התורה למוקד מערכת היחסים האוהבת בין האל ועמו, כפי שהיא מתבטאת בהתייחסות החזו"לית לקריאת שמע, אינה מהלך פרשני גרידא. זוהי חלק מתופעה אידיאולוגית רחבה שיש לה ביטוי גם בחלקים נוספים של הליטורגיה המוקדמת, ובמיוחד בברכות התורה ובהדגשתן את התורה כביטוי לבחירת ישראל.¹⁸

- 16 על המבנה של הפרשות והברכות העירה בקצרה לאחרונה ש' אליצור, "לדמותן של הברכות הקדומות: כמה קווי יסוד", סדרא לב (תשע"ח), עמ' 16 הערה 38. וראו גם הפניותיה לעבודתו של Liebreich L. J., "The benediction immediately preceding and the one following the recital of the Shema", *Revue des Etudes Juives* 125 (1966), pp. 151-165. ראו גם הערתו הקצרה של א' מירסקי, "דוגמתה הקדומה של תפילת 'יוצר'", דין וחשבון - הקונגרס העולמי למדעי היהדות ג (תשכ"א), עמ' 134-135; וכן R. Kimelman, "The Shema", *liturgy: from covenant ceremony to coronation*, י' תבורי (עורך), כנישתא - מחקרים על בית הכנסת ועולמו, 1, רמת גן תשס"א, עמ' 40-52.
- 17 ראו למשל האופן שבו דורש הספרי בדברים את פסוקי קריאת שמע כמוסבים על לימוד תורה: "תן הדברים האלה על לבך שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם ומדבק בדרכיו" (ספרי דברים, לג [מהדורת פינקלשטיין עמ' 59]), "ושננתם לבניך - שיהו מחודדים בתוך פיך, שכשאתם שואלך לא תהיה מגמגם בו" (שם, לד [עמ' 60]). ראו גם ירושלמי ברכות א, ה (ג ע"ג [מהדורת האקדמיה ללשון העברית עמ' 11-12]) ובבלי ברכות יא ע"ב-יב ע"א. עוד על הקשר ההדוק שבין קריאת שמע לבין לימוד תורה ראו גם י' גילת, "בינה במשנה", סיני מג (תשי"ח), עמ' תב-תד. וראו גם אצל קימלמן (לעיל הערה 16), אם כי נראה שניסוחו בדבר אופייה הפדגוגי של מערכת היחסים בין ישראל ואלהיו הינם חריפים יתר על המידה.
- 18 ראו למשל ע' קדרי, "אשר בחר בנו" - על משמעותן הטקסטית של ברכות הקריאה", י' תבורי (עורך), כנישתא - מחקרים על בית הכנסת ועולמו, 3, רמת גן תשס"ז, עמ' רנז-רעג.

כפי שציינו לעיל בהקדמה, ניתן להניח מידה של זיקה תמטית בין ברכת אהבה במעריב לבין מקבילתה בשחרית בדומה למצוי בנוסחים כיום. באשר לברכה בשחרית, יש לזכור כי כבר בתלמוד הבבלי עולה כי עניינה של הברכה בשחרית קשור ללימוד התורה, ואף נאמר שם כי במקרים מסוימים ברכת אהבה יכולה לשמש תחליף לברכות התורה שנאמרות קודם הלימוד או הקריאה בתורה.¹⁹ לאור זאת ניתן לשער שכבר בתקופת התלמוד גם הברכה בערבית עסקה בנושא התורה. דברים אלו מקבלים גם חיזוק לאור העובדה, שצוינה לעיל, שהקשר בין קריאת שמע ובין לימוד התורה נוכח בספרות התנאים באופן משמעותי. כמובן, אין כל אפשרות לקבוע מסמרות בדבר זה, ואין לשלול את האפשרות כי תוכנה של הברכה השתנה לאורך השנים בהשפעת הרעיונות התלמודיים.

עיון בנוסח הברכה בסידורי מנהג בבל

לאחר שעמדנו על הציר הרעיוני של הברכה נפנה אל נוסחה. נעיין בנוסחים שבטבלה בליווי חילופי הנוסח (המפורטים באפראט). במנהג ככל פותחת הברכה בהצהרה על אהבתו הנצחית של האל את ישראל במילים "אהבת עולם ישראל עמך אהבת". ואולם בסידורים בודדים המילה "עמך" נעדרת,²⁰ ובמעט סידורים אחרים סדר המילים הפוך - "עמך ישראל" במקום "ישראל עמך". ייתכן שהרפיפות של המילה "עמך" בהשוואה למילים האחרות במשפט זה מלמדת על כך שהיא תוספת משנית קדומה שנועדה לחדד כי עם ישראל הוא מושא האהבה, וכך להדגיש את הקשר המיוחד בין ישראל לאלהיו.²¹

19 ראו דברי רב יהודה בשם שמואל בבבלי (ברכות יא ע"ב) כי ברכת "אהבה רבה" בשחרית פוטר את הלומד מברכות התורה. על ברכת אהבה של שחרית ראו גם י"מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ותולדותיה, ירושלים תשס"ד, עמ' 73-83; מ' בנוביץ, מאימתי קורין את שמע: ברכות פרק ראשון מן התלמוד הבבלי עם פרשנות על דרך המחקר, ירושלים תשס"ו, עמ' 521-527. וראו גם ד' הנשקה, "ברכת המצוות: הלכה ותולדותיה", סדרא כז-כח (תשע"ג), עמ' 90-86. במאמר מאוחר יותר, הציע תא-שמע שחזור מפורט יותר של ההתפתחות ההיסטורית של ברכות התורה שמעמיד את ברכת אהבה כיסוד המוקדם ביותר שלהן (י"מ תא-שמע, "ברכות התורה ומקומן בסידור התפילה", ש' ורגון ואחרים [עורכים], עיוני מקרא ופרשנות ח, רמת-גן ואלקנה תשס"ח, עמ' 701-711). וראו ו' רוזאל קרצ'מר, תפילת הבוקר הארץ ישראלית בקטעי הסידורים מגניזת קהיר, עבודת דוקטור, אוניברסיטת באר שבע, תשע"ח, עמ' 239-241, שציינה כי בנוסח ארץ ישראל לא שימשו ברכות התורה כהקדמה ללימוד.

20 כך ככל הנראה הנוסח שרשם רס"ג בסידורו. ראו קטעים א, נו. אך בקטעים לו, עה נרשם "ישראל עמך". בנוסח הפנים של מהודרת אסף-יואל-דוידזון (ירושלים ת"ש), נרשם "עמך ישראל".

21 התופעה של תוספת מילים כמו "עמך" או "נחלתך" ל"ישראל" מוכרת גם בהקשרים אחרים. ראו למשל את תוספת המילה "עמו" לפני המילה "ישראל" בחתימת ברכת קיבוץ גלויות - "מקבץ נדחי עמו ישראל", אצל א' ארליך, תפילת העמידה של ימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית -

בחלק מן הסיפורים התארך המשפט, כנראה מטעמים סגנוניים, ונוספו המילים "בית" או "את" לפני "ישראל".

תוכנה של אהבת האל לישראל מתפרשת במשפט שלאחר מכן, היציב בנוסחו: "תורה ומצוות חקים ומשפטים אותנו למדת/ה".²² כאמור לעיל, זהו ביטוי לרעיון כי מתן התורה ולימודה לישראל הם ההתממשות של אהבת האל.

במשפט הפותח במילים "על כן" באה תגובת ישראל לאהבה זו בצורת המחויבות ללימוד התורה ולשמחה בלימודה. גם כאן משתלב רעיון לימוד התורה בחובת קריאת שמע, באמצעות הרמיזה "בשכבנו ובקומנו" (דברים ו 7; יא 19).

כמעט מחצית מן הקטעים ממשיכים את המילים "על כן" בפנייה "יי אלהינו" (כמפורט במדור חילופי הנוסח). עם זאת, יש לשער שהנוסח הראשוני היה חסר פנייה זו, כפי שהוא חסר בסיפורים רבים של מנהג בבל ובכללם עותקי סידור רס"ג,²³ וכפי שמופיע בכל הסיפורים על פי מנהג ארץ ישראל.²⁴ כך גם המילים "תן בלבנו", הנעדרות מקטעי סידור רבים והמטות את נוסח השבח של הברכה ללשון של בקשה, הן כנראה תוספת של רובד שני.²⁵ סיוע לסברה שמילים אלו משניות היא העובדה שהקשר הלשוני בין "תן בלבנו" לבין ההמשך "נשיח בחוקי רצונך" צורם (וצריך היה להיות "שנשיח" או "להשיח"). ייתכן שמילים אלה עברו לברכה ממקבילתה בשחרית "ותן

שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים תשע"ג, עמ' 148-149. באשר ל"נחלתך" ראו א' ארליך ו' רזיאל קרצ'מר, "בין נוסח קבע לפיוט: לבירור פסקת 'אתה הכיתה' בברכת גאולה של ערבית על פי מנהג ארץ ישראל", מחקרי ירושלים בספרות עברית, לב (בדפוס).

22 הביטוי "חוקים ומשפטים" נובע מלשון המקרא (דברים ד 5 ו-14), בכלל, ההתייחסות לתורה בלשון "חוק" משקפת את הנטייה המוכרת של לשון התפילות אל לשון המקרא, ולא ללשון חכמים - במיוחד בכל הנוגע לאוצר המילים. ראו למשל מ' בראשר, "מטבע שטבעו חכמים בברכה (עיון ראשון)", 'י תבורי (עורך), כנישתא - מחקרים על בית הכנסת ועולמו 4, רמת גן תש"ע, במיוחד עמ' לה-מ (נדפס מחדש בקובץ מאמריו, לשוננו רינה, ירושלים תשע"ז). ההטיה של מקראות העוסקים בשמירת המצוות אל נושא לימוד התורה עושה שימוש מתוחכם בפועל "למד", ומטרים את מה שנראה בהמשך הברכה - המעבר מהציווי על החוקים לציווי להמשיך ולעסוק בהם (השוו עזרא ז 10). זוהי אותה מגמה שאנו מוצאים בטיפולו של הספרי לדברים (פיסקה לג-לד) בפסוקי פרשת שמע (למשל בפועל "שנן"), דהיינו הפיכתם של פעלים קונקרטיים (ביחס למקראות) כמייצגים פעילות 'אינטלקטואלית'.

23 לעיל הערה 20.

24 על תוספות של מילות פנייה כגון "יי אלהינו", "אבינו" וכיוצא באלו, ראו ארליך (לעיל הערה 21), עמ' 15.

25 מילים אלו מופיעות גם בעותקים של סידור רס"ג מן הגניזה (לעיל הערה 20), אך הן לא נרשמו בנוסח המהדורה הנדפסת. על תוספות של בקשות שונות בתפילות של שבח שאינן מן הנוסח הראשוני ראו ש' אליצור (לעיל הערה 16), עמ' 10-17.

בלבנו להבין" מבלי ששאר מרכיבי המשפט הותאמו. העיסוק בתורה מתואר כאן בביטוי "נשיח בחוקי רצונך", ואולם בשישה סידורים בבליים, בכל סידורי ארץ ישראל קבוצה ב ובשניים מסידורי ארץ ישראל קבוצה א הנוסח הוא "נשיח בחוקיך". זה האחרון מבוסס ככל הנראה על הלשון המקראית "ואשא כפי אל מצותיך אשר אהבתי ואשיחה בחקיך" (תהלים קיט 48), ויש לשים לב שגם היא כורכת את השיחה בחוקים עם השורש אה"ב. גם כאן, נראה כי המילה "רצונך" היא תוספת משנית בהשפעת לשונות של תפילות אחרות שבהן הצירוף "חוקי רצונך".²⁶

בחלקו השני של המשפט המבטא את הרעיון של לימוד התורה כתגובה לאהבת האל נרשם בנוסח של מנהג בבל "ונשמח ונעלו בדברי תורתך ומצותיך לעולם ועד". אורכו וסרבולו של משפט זה מצביעים כנראה על התוספות וההרחבות שנספחו לו. על כך רומזים גם חילופי הנוסח המרובים - המילה "ונעלו" אינה מופיעה בסידורים אחדים, והדעת נותנת כי היא תוספת משנית שנספחה והרחיבה את "ונשמח". כך גם מסתבר שהמילה "ומצותיך", החסרה מקטעי סידורים לא מעטים, היא תוספת שנספחה ל"בדברי תורתך". מעט כתבי יד הגדילו לעשות והרחיבו במילה שלישית - "וחקותיך" החוזרת על כינוי התורה "חוק" שנזכר קודם לכן בברכה.²⁷

אם כך, מחציתה הראשונה של הברכה היא בהתייחסות הדדית לברית בין ישראל ואלהים, וביטוייה במתן התורה ובלמודה. היחס בין המרכיבים מבוטא בפתחה "על כן" הפותחת את ההצהרה על לימוד התורה. כעת פונה נוסח הברכה לתאר את "חוקיך" ו"דבריך" התורה: "כי הם חיינו וארך ימינו ובהם נהגה יומם ולילה". משפט זה מופיע בכל הסידורים של המנהג הבבלי, כמעט ללא שינויים משמעותיים. שבחי התורה במשפט זה נראים כמרכיבים יחד פרפרזות על כמה מקראות המתייחסים לתורה או לחכמה ובמיוחד הפסוק מדברים (ל 20) שכורך את אהבת האל והמצוות עם אריכות הימים: "לאהבה את יי אלהיך לשמע בקלו ולדבקה בו כי הוא חייך וארך ימיך", ושוב אנו רואים כיצד הברכה מעבדת את התייחסות המקראית לשמירת המצוות אל העיקרון של לימוד התורה. הרעיון שהתורה מעניקה אריכות ימים עוקב אחרי הפסוק "כי בי ירבו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים" (משלי ט 11),²⁸ והמחויבות לעסוק בה "יומם ולילה"

26 השוו ללשון קדושת היום למועדים בסידור רס"ג (לעיל הערה 20), עמ' קנ, שורה 7, וכן שם עמ' רנה, שורה 23, בתוספת "על הנסים" בחנוכה. תקבולת בין "חוקי רצונך" ובין "תורתך" קיימת גם ברבים מנוסחי הברכה השנייה של ברכת המזון, ראו אצל א' שמידמן וא' ארליך, "התגלגלות נוסח 'ברכת הארץ' לאור קטעי הסידורים מגניזת קהיר", קובץ על ידי כז (בדפוס).

27 על התופעה של התרחבות ליטורגית על ידי הוספה של מלים נרדפות, ראו ארליך (לעיל הערה 21), עמ' 15.

28 הקשר בין החכמה ואריכות ימים חוזר עוד כמה פעמים בספר משלי, לדוגמה ג 13-16. פסוק דומה הוא משלי ד 10: "שמע בני וירבו לך שנות חיים". לא מיותר לציין כי הפסוק הקודם לפסוק זה מתאר את החכמה "תתן לראשך לויית חן, עטרת תפארת תמגנך", והרי סיום הברכה

קשורה לפסוקים "לא ימוש ספר התורה הזה מפניך והגית בו יומם ולילה..." (יהושע א 8), "כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה" (תהלים א 2), כמו גם לתפקידה של הברכה כהקדמה לקריאת שמע שנאמרת "בשכבך ובקומך" (דברים ו 7). מילית הפתיחה "כי" מציגה את המשפט כנימוק של קודמו "נשמח ונעלוז". כך, מוסט מהלך הברכה מעיסוק באפיונה של התורה ולימודה כחלק מברית האהבה של אלהים וישראל, אל שבחי התורה ולימודה כמיטיבים עם ישראל. עם זאת, ההתייחסות ללילה וליום בהקשר ללימוד התורה "יומם ולילה", כבר מופיעה ברכיב הקודם שמתייחס לשמחה בתורה "בשכבנו ובקומנו". כלומר, קיימת מידה של חפיפה בין שני המשפטים האלו, שאולי מעידה כי הצורה של קביעה ("על כן") ונימוק ("כי") נוצרה על מנת ליישב יחדיו שני מרכיבים מקבילים בשבחי התורה והעיסוק בה.

כזכור, תחילת הברכה קושרת בין האהבה בין האל לישראל לבין מתן התורה והעיסוק בה. סיומה של הברכה חוזר ומשלים את המעגל הזה במשפט "ואהבתך לא תסור ממנו", המוביל לחתימה. אולם, בניגוד ליציבות היחסית של הנוסח במרכיבים הקודמים של הברכה, משפט זה חסר בסידורים מעטים וגם רבו בו חילופי נוסח. שינוי משמעותי אחד במעט קטעים הוא הנוסח "אל תסור"²⁹ המטה את הנוסח ללשון בקשה והוא ככל הנראה נוסח משני. נשים לב שהמשפט המסכם את הברכה "ואהבתך לא תסור ממנו" יכול להתפרש לשתי האהבות - אהבת האל לישראל ואהבת ישראל לאל. נקיטת לשון "אל תסור" גם עוקרת, ולו בדיעבד, את הדו־משמעות הזו.

בקטעים רבים, לאחר "ממנו" נוספו המילים "עד נצח נצחים" ובכמה קטעים אחרים מופיעים הביטויים המקבילים "לעולמים" או "לעולם ועד". נראה כי הדבר מעיד שסיום זה הוא הרחבה משנית שנועדה לתקף את ההצהרה "ואהבתך לא תסור ממנו" שהייתה הצורה הראשונית של משפט הסיום. הרחבה נוספת מופיעה בכמחצית מן הסידורים הבלתיים - המילים "כי היא עטרת ראשינו" ובמיעוט מהם נוסף אחריהן "ותפארתנו סלה" - גם מילים אלו הן כנראה הרחבה שנספחה אל הנוסח הראשוני הקצר יותר.³⁰ אם כנים דברינו שהחוליה המוליכה לחתימה הייתה במקורה רק "ואהבתך לא תסור ממנו" הרי שהיא מקיימת שניים מעקרונות היסוד של חתימת הברכות

בחלק מהנוסחים האלו הוא "כי היא עטרת ראשינו". קשר דומה מצוי בתהלים כא 4-5: "כי תקדמנו ברכות טוב תשית לראשו עטרת פז, חיים שאל ממך נתתה לו אךך ימים עולם ועד". אפשרות נוספת למקורה של החוליה "כי היא עטרת" היא בחתימת המשנה תענית ד, ח (ובעקבותיה ויק"ר כ, י) הדורשת את הפסוק בשיר השירים ג 11: "צאינה וראינה בנות ציון במלך שלמה בעטרה שעטרה לו אמו ביום חתנתו וביום שמחת לבו", כמתייחס למתן תורה.

29 בקטע עז האות סמ"ך מנוקדת בצירי.

30 כנראה על בסיס הפסוק "תתן לראשך לוית חן עטרת תפארת תמגנך" (משלי ד 9).

בליטורגיה הקדומה - "חתימה מעין הפתיחה", החוזרת ל"אהבת עולם", ו"מעין החתימה סמוך לחתימה" שמובילה ל"אוהב עמו ישראל".³¹

כפי שרואים בטבלה לעיל ובחילופי הנוסח שלהלן, חתימת הברכה הרווחת היא "אוהב את עמו ישראל", ובעשרים קטעים "אוהב עמו ישראל". בכמחצית מהנוסחים המייצגים את מנהג ארץ ישראל, וכן בסידורים בבליים בודדים חסרה המילה "עמו" והחתימה היא "אוהב את ישראל". קשה לשער את היחס בין שלוש החתימות האלו, אם כי לרוב יש לנטות להנחה כי הנוסח הקצר יותר הוא הקדום - כלומר "אוהב את ישראל". לא מן הנמנע כי המילה "עמו", נוספה ל"ישראל" בשלב משני, לשם חידוד והדגשה, כפי ששיערו שהתרחש גם בצירוף "ישראל עמך" בפתחת הברכה.

גם בסוף הברכה יש מספר תוספות. בכמה קטעים נוספה המילה "לעד" להרחבת החתימה, ובקטעים רבים נרשם "אמן". רישום "אמן" בסוף הברכה מלמד שהמברך אומר "אמן" על ברכת עצמו, שכן עניית אמן בידי השומע אינה נרשמת בדרך כלל בסידורים. כידוע, עניית "אמן" בידי המברך על ברכת עצמו נזכרת לגנאי ולשבח בשני התלמודים, ובשניהם ננקטות עמדות ביניים בנושא.³² גם הגאונים והראשונים נקטו במגוון שיטות בשאלה זו, ועניית "אמן" בידי המברך דווקא בברכת אהבה (ובעוד מעט ברכות), היא אחת הדרכים לאזן בין הכיוונים המנוגדים,³³ כפי שכותב רב סעדיה גאון בסידורו: "אבל היחיד המברך לנפשו אינו ראוי שיענה הוא עצמו 'אמן' חוץ מחמשה מקומות והם: 'הבוחר בעמו ישראל' בשחרית 'אוהב את עמו ישראל' במעריב...".³⁴

נוסח הברכה בסידורי מנהג ארץ ישראל

נפנה אל הנוסחים המייצגים את מנהג ארץ ישראל. בשתי קבוצות הנוסח, המובאות לעיל בטורים השמאליים, מרכזת של הברכה דומה ביותר למנהג בבל: "תורה ומצוות (חוקים ומשפטים) אותנו למדת/למדת אותנו, על כן בשכבנו ובקומנו נשיח בחוקיך", אך בקבוצה א ניכרת קרבה לנוסח הבבלי, גם בתחילת הברכה ובסופה.

31 על התופעות "חתימה מעין הפתיחה" ועל "מעין החתימה סמוך לחתימה" ראו: R. Langer, *To Worship God Properly: Tensions between Liturgical Custom and Halakhah in Judaism*, Cincinnati 1998, pp. 9, 26; ולאחרונה אליצור (לעיל הערה 16), עמ' 24-28.

32 ראו ירושלמי ברכות ה, ד (ט ע"ג, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 48) ובבלי שם מה ע"ב.

33 ראו "אמן", אנציקלופדיה תלמודית, ב, עמ' מו.

34 סדור רב סעדיה גאון (לעיל הערה 20), עמ' מג. על עניית אמן בידי המברך עצמו וביחוד לאחר ברכת בונה ירושלים שבברכת המזון ראו א' ארליך וא' שמידמן, "אמן בימינו...": התהוותה של פסקה חדשה בין ברכת ירושלים לברכת 'הטוב והמיטיב' בברכת המזון", תרביץ פב (תשע"ד), עמ' 115-133.

כאמור בקבוצה ב מתמזה הדמיון לנוסחים הבבליים (ולנוסח א) ביחידת האמצע ואילו הפתיחה והסיום נבדלים למדי. בין עדי הנוסח של קבוצה זו עצמה ניכרת אחדות. הפתיחה היא: "אהבת עולם מראש אהבתנו ומלפנים רצית בנו", המדגישה לא רק את נצחיותה של האהבה בין האל לישראל אלא גם את קדמותה של האהבה. הלשון ממשיכה משם "תורה ומצוות למדתה אותנו". נראה כי הצורה "למדת אותנו", המהפכת את "אותנו למדת" המוכרת ממנהג בבל, נועדה לשמר את המקצב והסגנון בסיומת "נו" (כשם שבמנהג הבבלי מסתיימים המשפטים בצליל "ת"). לאחר מכן מופיעה, בשינויים מועטים, אותה יחידה המוכרת מהנוסחים הבבליים ומקבוצה א, שמסתיימת במילים "נשיח בחוקיך". אולם, בניגוד לנוסחים הבבליים נוסף כאן "ולא נסור ממצותיך". כך, התוספה שמירת מצוות התורה לדגש על לימוד התורה שקיים בנוסחים האחרים. ברוב הקטעים נוסף גם "כי אתה (יי אלהינו) אהבתנו" המסיים את גוף הברכה מעין חתימתה וגם מעין פתיחתה. יש לציין כי סיום זה נוקט לשון עבר לעומת הסיומת הבבליית "לא תסור ממנו" בלשון עתיד. לקבוצת נוסח זו שייך נוסח הברכה בקטע שפרסם אסף שיש להניח כי גם הוא התחיל במילים "אהבת עולם מראש אהבתנו".³⁵

לעומת אחדות זו, קבוצה א של סידורי מנהג ארץ ישראל אינה אחידה, ונוסחי הברכה הכלולים בה שונים זה מזה. לכן, נסקור כאן את כתבי היד האלו ואת המאפיינים הייחודיים שלהם.³⁶

קטע עט הוא סידור כמנהג ארץ ישראל שפורסם לראשונה בידי מאן ונוסח הברכה שבו הועתק לעיל.³⁷ בברכה מובאת לשון מעורבת בין שני טיפוסים הנוסח. בדומה למנהג בבל, הברכה פותחת "אהבת עולם לישראל עמך אהבת" אך מנקודה זו עוברת הברכה ללשון הדומה לקבוצה ב מנוסחי ארץ ישראל: "ומלפנים רצית... ולא נסור ממצותיך", ואז חוזרת הברכה ללשון המאפיינת את סיום הברכה במנהג בבל "כי הם חיינו... לא תסור ממנו". בקטע פ, שגם בו יש תווי זיהוי ארץ ישראלים,³⁸ פותחת הברכה אף היא

35 ראו לעיל ליד הערה 9.

36 הצגה סינופטית של שלושת הנוסחים שבקבוצה זו באה בסוף המאמר.

37 ראו א' ספראי וא' ארליך, "לנוסחה הקדום של ברכת 'המעריב ערבים' לאור קטעי הסידורים מן הגניזה הקהירית", תרביץ פה (תשע"ח), עמ' 499-500, הערה 25. ואולם ראו גם את הסתייגותה של ש' אליצור, "בין נוסח מפוית לתפילת קבע: הערה לתולדות ברכת 'המעריב ערבים'", תרביץ פה (תשע"ח), עמ' 684-685.

38 הקטע הוא קונטרס עצמאי הפותח בברכת "מעריב ערבים" בנוסח "המעריב ערבים בעתם" כנהוג בנוסח ארץ ישראל וממשיך בברכת אהבה ולאחריה קריאת שמע. בעמוד 2א רשומה סוף ברכת ירושלים בנוסח מפוית וברכת הטוב והמטיב ללא לשון של ברכה ולאחריה הסיומת "תתברכו ב[באלהי] אמן תושעו אלהי [אמן] הודו ליי כי טוב כי לעולם ח[סדן] וכלכם ברוכים". נוסח זה של סיומת ברכת המזון (במקום "הרחמן" וכו') הוא אופייני למנהג ארץ ישראל.

באופן דומה למנהג בכל "באהבת עולם ישראל עמך אהבת תורה ומצוות חקים ומשפ[טי]ם אותם לימדת", אך בהמשכה הנוסח מעט שונה והוא מוטה ללשון של בקשה: "על כן יי אלהינו תן בליכנו להבין חקי רצוניך ואהבתך לא תסיר ממנו", ומיד לאחר מכן באה החתימה. קטע פא, שגם הוא כמנהג ארץ ישראל³⁹ מביא נוסח של ברכה הקרוב ביותר לנוסח שבמנהג בכל.⁴⁰ שלושת הקטעים שבקבוצה זו הם עירוב משתנה של שני טיפוסים הנוסח: הנוסח השגור במנהג בכל והנוסח שבקבוצה ב של מנהג ארץ ישראל.

כאמור שתי קבוצות של נוסח קבע באות בסידורים על פי מנהג ארץ ישראל ובכל אחת מהן יש שלושה או שישה עותקים. אולם כפי שהראינו לעיל, שלושה עיבודים ייחודיים של לשון ברכת האהבה שימשו גם הם כנוסחי קבע, והם פורסמו בידי החוקרים הקודמים.

הנוסח שפורסם ראשון בידי לוי "באהבתך יי אלהינו / תרחם עלינו" וכו' מביא לשון בקשה שחצייה מפויתת וחצייה פרוזאית. כפי שהראה פליישר מקור הנוסח הזה במערכת יוצר של שחרית לחול ובסופו פסקה (מעובדת) מנוסח הקבע של ברכת אהבה של שחרית, ובקטע הסידור שפרסם לוי נעשה שימוש בלשון זו בתפילת הערבית.⁴¹

עוד לשון פיוט מובהקת הרשומה כנוסח קבע לברכת אהבה מצויה בקטע שפורסם בידי פליישר וצוטט לעיל: "אהבת עולם / ישראל אהבת" וכו'. חציו הראשון של הטור המפוית זהה במלואו (כמעט) לנוסח הקבע שבקבוצת א"י א ונוסח מנהג בכל וכנראה שבהקשרו הוא עובד.

עיבוד נוסף של ברכת אהבה הוא הנוסח השני שפרסם מאן וצוטט לעיל: "ומאהבתך אל-הינו הרבה והעצומה" וכו'. זהו עיבוד פרוזאי ייחודי לברכת אהבה, והמילים "שאהבתנו מקדם" שמופיעות בהמשכו רומזות אולי לנוסח א"י ב ("מראש אהבתנו"). בקטע סידור זה גם ברכות המעריב והגאולה הן בנוסח ייחודי חלקו לשון פיוט וחלקו לשון פרוזה.

39 על כתב יד זה ראו ספראי וארליך (לעיל הערה 37) והשוו שוב לעמדתה של אליצור (שם).

40 יש לשער שנוסח מעין זה שבקבוצה א הוא שנאמר גם בידי המתפללים על פי כ"י פילדלפיה, הלפר 209 השייך לסדר פוסטאט ב, לפי סיווגו של פליישר. נרשמה בו תחילת הנוסח הארץ ישראלי השגור של ברכת המעריב <ב>רוך< א>תה< יי א>להינו< מ>לך< הע>ולם< המעריב ערבים כול", ואחריו נרשם "אהבת עולם ישראל עמך אהבתה כול' ברוך א>תה< יי אוהב את עמו ישראל". ראו ע' פליישר, "לסדרי התפילה בבית הכנסת של בני ארץ ישראל בפוסטאט", אסופות ז, ירושלים תשנ"ג, עמ' רכב-רכג. נדפס בשנית בקובץ מאמריו של פליישר (לעיל הערה 10), עמ' 804-805.

41 ראו על כך אצל ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 46 והערה 28, וכן את המובא שם עמ' 35 והערה 6. ללשון המחצית הראשונה המפויתת השוו ליוצר בכ"י אוקספורד, הספרייה הבודליאנית Heb. f. 36.28-29 (נויבאואר 2738/4) ללשון סוף הברכה השוו לרשום בברכה של שחרית בכ"י קיימברידג' T-S 8 H 10.21: "...מלכנו בעבור כבוד שמך ובעבור אבתינו הצדיקים אשר בטחו בך ותלמדמו חוקי חיים...".

סיכום תמונת הנוסחים ותולדות הנוסח

נשוב אל התמונה הסינופטית שהעמדנו בראש הדיון כאן. ניכר כי לשלוש קבוצות הנוסח יש לא מעט מרכיבים משותפים. במשפט הראשון "אהבת עולם ישראל (עמך) אהבת" או "אהבת עולם מראש אהבתנו" משותפות (בשינויים סגנוניים קלים) שלוש מארבע או חמש המילים. גם המשפט השני בנוסח בבל (ונוסחי א"י א) כמעט זהה למשפט השלישי בנוסח א"י ב: "תורה ומצות [חוקים ומשפטים] אותנו למדת/למדת אותנו" ונבדל למעשה בעיקר בכפילות "תורה ומצות - חוקים ומשפטים". דמיון דהיפקטו קיים גם במשפט העוקב שתבנית הבסיס שלו היא "על כן בשכבנו ובקומנו נשיח בחוקיך ... מצותיך". אין ספק כי שני המשפטים האלו הם ורסיה על אותה הלשון, גם אם הסידורים הבבליים מתייחסים לשמחה במצוות, ומכבירים פעלים נוספים, ואילו קבוצת א"י ב מבקשת שלא לסור מהם (פועל שבנוסח הבבלי מופיע בהמשך הברכה). קשה להסביר את הדמיון בין קבוצות הנוסח של ברכת אהבה של ערבית, ואת מספרם המצומצם יחסית של הווריאנטים בתוך הקבוצות אלא אם נוסח עיקרי אחד, שכלל את מרבית הלשונות המשותפות, עומד בבסיסם של כל נוסחי הקבע מן הגניזה שהגיעו לידינו.

היות שהנוסחים הרשומים כאן כקבוצת א"י א הם ככל הנראה תוצאה של מפגש ועירוב בין שני הנוסחים, יש לשער כי הנוסח הקדום היה קרוב לנוסח הבבלי או לנוסח א"י ב, שתי קבוצות שמכילות כתבי יד אחידים למדי. תמיכה נוספת להשערה זו היא אופיים של השינויים בין הקבוצות. מבחינה מבנית ותמטית שתי הקבוצות דומות זו לזו. לכן, ההבדלים ביניהם נראים כתהליך של התארכות והתקשטות סגנונית, וכפי שהדגמנו לעיל⁴² ההבדלים בין עדי הנוסח מדגימים תופעות נפוצות בתהליך התפתחותם של נוסחי התפילה.

קשה לקבוע מסמרות בהערכת הנוסח הראשוני של הברכה ולשער לאיזה משני טיפוסי הנוסח הוא היה קרוב יותר וכיצד התפתח ממנו הנוסח השני. השאלה המכרעת לעניין זה כרוכה לדעתנו בשני שיקולים עיקריים. מחד גיסא, כאמור, סביר לשער שהנוסח הארוך הוא פרי של תהליכי הוספה והרחבה של הנוסח הקצר יותר, כדוגמת הוספת המילים "חוקים ומשפטים" במשפט השני והתוספת "כי הם חיינו" וכו' במחצית השנייה של הברכה. מאידך גיסא, נוסחי א"י ב נפתחים במשפט מסוגנן ("אהבת עולם / מראש אהבתנו / ומלפנים / רצית בנו... למדתה אותנו") שסביר להחלט לראות בו עיבוד מוגבה מבחינה סגנונית לניסוח הפרוזאי 'אהבת עולם ישראל עמך אהבת... אותנו למדת'.

42 בעיקר בסעיף העוסק בנוסח הברכה בסידורי מנהג בבל.

אפשרות מתקבלת על הדעת היא ששני התהליכים התקיימו זה בצד זה, ובכל אחד מן המנהגים התגלגל נוסח בסיסי קצר והתפתח באופן שונה במקצת. בקבוצת נוסחים אחת (א"י ב) התחלפה הפתיחה הפרוזאית בסגנון גבוה יותר (אולי פיוטי), ואילו ברעותה (בבל) נוספה פסקת ההרחבה "כי הם חיינו..." לצד התארכות אלמנטים בתוך היחידה הראשונה.

כאמור, הדעת נותנת שנוסח אחד קדום היווה בסיס לנוסחי הקבע של ברכת אהבה בתפילת ערבית שהגיעו לידינו. נוסח זה בוודאי קדום למדי. אולם, כיון שקטעי הגניזה הן עדות מאוחרת באופן יחסי לזמן התהוות הברכה (לכל המוקדם, הקטעים הם מהמאות התשיעית והעשירית) אין בידנו לקבוע מסמרות עד לאיזו תקופה אפשר להקדים את נוסחי הברכה שבהם. יש לקחת בחשבון שלברכה זו לא נזכר כל מידע על נוסח הברכה בספרות התלמודית כפי שמצוי בקטעי תפילה אחרים. כמו כן אין בידינו לקבוע נחרצות שלברכה זו לא קדמו נוסחים נוספים, קדומים, שלא שרדו במקורות שהגיעו לידינו. יש לקוות שהתקדמות המחקר תפתח גם צוהר, ולו חלקי, לבעיות מחקריות אלו.

רשימת חילופי הנוסח⁴³

מנהג בבל

אהבת עולם ישראל עמך אהבת
 תורה ומצות חקים ומשפטים אותנו למדתה
 על כן בשכבנו ובקומנו תן בלבינו נשיח בחוקי רצונך
 ונשמח ונעלוז בדברי תורתך ומצותיך לעולם ועד
 כי הם חיינו ואורך ימינו ובהם נהגה יומם ולילה
 ואהבתך לא תסור ממנו
 ברוך אתה יי אוהב את עמו ישראל

ישראל עמך] את ישראל א ט כ | [...] ישר] אל נו | את ישראל עמך כא לג לו לט | בית
 ישראל עמך ג כז כח מה נה סא עד עז | עמך ישראל יא נז סח עג | עמך בית ישראל יז
 סג סה | מראש אהבתנו ומלפנים רצית בנו עח ומצות] מצות כג חוקים ומשפטים] וחוקים
 ומשפטים א ט כ כב מז נב | נוסף טובים וישרים כח מה אותנו למדתה] אותם למדת נב
 על כן] נוסף יי אלוהינו ג יב יג כא כב כז כח ל לא לב לג לה לט מג מה נ נא נב נד
 נה נז סא סז עא עב עג עד עז | נוסף יי אלוהינו ואלהי אבותינו טו יז לח מ סג סה תן
 בליבנו] וותן בלבינו ע | ותן בלבינו כה כח | חסר ג ח יז כ כז ל לב לה לח מג מט נב נג

43 בחילופי הנוסח לא נכללו כתיב מלא או חסר אך חילופים אחדים של כתיב שונה נרשמו גם כשאין להם משמעות לתוכן הדברים.

נז סא סג סה עא עד נשיח/נסיח] ונשיח כא כב לא עז | ונסיח נה | להשיח כח מה בחוקי רצונך] בחוקיך ג ח כז מה סא עד ונשמח ונעלוז] ונשמח ג ה יג כה כו סד עז | נשמח ונעלוז טו יז כג כז כח ל לד לה לז לח נ נז נח סג סה סז עא עד | ונעלוז ונשמח נא נד | ואל נמאס כא ונשמח ונעלוז... לעולם ועד] חסר כב בדברי תורתך ומצותיך] בדברי תורתך ג ה יג כ כא כה נא נב נד נו סד סט עא | בדברי תורתך מצותיך כד | בדברי תלמוד תורתך ומצותיך טו יז יח לג מ נ נז נח סה ע | בדברי תלמוד תורתך ומצותיך וחקתיך ח כז סא | בדברי תלמוד תורתך ומצותיך וחקיך כח מה | בתלמוד תורתך ומצותיך לה לעולם ועד] לעולם כח | תמיד יג | חסר יד יט כ כא כב נד | נוסף ואל ימאס בהם לבנו כח לט מה כי הם ... ולילה] חסר ומוחלף בפיוט סט ואהבתך] ואהבת כ | אהבתך סז | נוסף וחסדך יז לט נ נח | נוסף וחסדך לעד לט | נוסף וחמלתך טו סא סה | נוסף וחמלתך לעד כח מה | נוסף ואמונתך וחמלתך לה | חסר (מכאן עד תחילת החתימה) ה יג כה כז כט סג | חסר ומוחלף בפיוט ד סט לא תסיר ממנו] אל תסיר ממנו נג נח סה | אל תסיר ממנו לא נא נז עז עח | אל תסיר ממנו ח | נוסף לנצח נצחים י כ סב עב עח | נוסף עד נצח נצחים ו ח יד טו יח יט כד ל לא לג לד לז לח מ מט נא נז נט סה סז עז | נוסף לעולם ועד לט נב עא | נוסף לעולמים ג ז כז כח לב מג מה מז נג סא, עד | נוסף לעולמים ולנצח נצחים מג | נוסף כי היא עטרת ראשינו או ט י יח יט כד ל לא לד לו לז לח מ מח מט נ נב נט ס סב סז ע עא עב עז עח | נוסף כי (תורתך לה נח) (היא טו, נז נח סה) עטרת לראשינו (ראשינו טו) ותפארתינו סלה ח טו יז לה נז נח סה | חסר (מכאן עד תחילת החתימה) ה יג כה, כו כט סג סט | חסר ומוחלף בפיוט ד סט אוהב את עמו ישראל] אוהב עמו ישראל א ב ג ד ה ז ט כא כה כז כח לב מג מז נג נד סב ע עב עז | אוהב את ישראל כב מח סד | נוסף לעד מ נב נז נח סה עא עז | נוסף אמן א ד ה ו ט כא כב כד כה כט, לג לז מג מח נ נא סב סד סז ע עב עח | נוסף באהבה ח לה

מצב הקטעים⁴⁴

א שלם ב קרוע לאחר "ומשפטים" ג שלם ד שלם, משולב בפיוט לפני החתימה ה שלם ו שלם ז קרוע עד "לעולמים" ח קרוע עד "ובקומנו" ט שלם י קטוע יא קרוע לאחר "ומשפטים" יב קרוע לאחר "אלוהינו" יג קטוע במחצית השנייה יד קטוע מעט וקרוע לאחר "ברוך אתה" טו שלם טז קרוע לאחר "עמך" יז שלם יח שלם יט קרוע עד "יומם" כ שלם כא שלם כב שלם כג קרוע אחרי "ותורתך" כד קרוע עד "תורה" כה שלם כו שלם כז שלם כח

44 "קטוע" משמעו שיש חוסרים בטקסט אך הם ניתנים להשלמה בסבירות ראויה. "קרוע" משמעו שיש חוסר בדרך שלא ניתן לעמוד על מה שהיה כתוב בו. תיאור מצבם של כתבי היד נועד כדי לסייע בהבנת חילופי הנוסח.

שלם כט קטוע ל שלם לא קרוע עד "עמך" לב קרוע עד "על כן" לג שלם לד שלם לה קטוע בהתחלה לו קטוע לז שלם לח קרוע עד "ומשפטים" וקטוע לט שלם וקשה לקריאה מ שלם מא קרוע אחרי "חוקים" מב קרוע אחרי "ומשפטים" מג קטוע מד קרוע עד החתימה מה שלם מז שלם מוז הברכה מופיעה פעמיים, הראשונה קרועה עד "כי הם" והשנייה קרועה אחרי "מלכנו" מח שלם מט שלם נ שלם נא שלם נב שלם נג קטוע נד קטוע מעט נה קרוע אחרי "ונשמח" נו קטוע נז שלם נח קרוע עד "ונשמח" וקטוע נט שלם ס שלם סא שלם סב קרוע עד "ונשמח" סג קרוע אחרי "ובהם" סד שלם סה שלם סו קטוע סז שלם סח קרוע אחרי "ונשיח בחוקי" סט שלם, משולב בפיוט ע שלם עא שלם עב שלם עג קרוע אחרי "על כן" עד שלם עה קרוע אחרי "חיינו" עו קרוע עד "ראשנו" עז שלם עח שלם

מנהג ארץ ישראל א (הצגה סינופטית)

עט	פ	פא
אהבת עולם לישראל עמך אהבת [ומלפ]נים רצית בנו תורה ומצות למדת [אות]נו על כן בשכבינו ובקומינו נשיח בחוקיך ולא נסור ממצותיך כי הם חיינו ואורך ימינו ובהם נהגה יומם ולילה ואהבתך לא תסור ממנו ב א' יי אוהיב את עמו ישראל אמן	באהבת עולם ישראל עמך אהבתה תורה ומצוות חקים ומשפ[טים]ם אותם לימדת על כן יי אלהינו תן בליבנו להבין חקי רצוניך ואהבתך לא תסיר ממנו ברוך אתה [יי] אוהב את עמו ישראל	אהבת עולם את עמך ישראל אהבתה תורה ומצות וחוקים ומשפטים אותנו למדתה על כן בשכבינו ובקומינו נשיח בחוקיך ונשמח בדברי תורתך ובמצותיך לעולם ועד כי הם חיינו ואורך ימינו ובהם נהגה יומם ולילה ואהבתך לא תסור ממנו עד נצח ברוך אתה יי אוהב את ישראל

מנהג ארץ ישראל ב
 אהבת עולם מראש אהבתנו ומלפנים רצית בנו
 תורה ומצות למדתה אותנו
 על כן בשכבינו ובקומנו נסיח בחוקיך ולא נסור ממצותיך
 כי אתה יי אלהינו אהבתנו
 ברוך אתה יי אוהב את ישראל

בשכבינו ובקומנו] נוסף תן בלבנו פו נסיח] ונסיח פב נסור] נסוג פג כי אתה יי אלהינו
 אהבתנו] כי אתה אהבתנו פג | חסר פב אוהב את ישראל] את עמו ישראל פה | נוסף
 אמן פז

מצב הקטעים

פב קטוע פג שלם פד קרוע עד "ומלפנים רציתה" פה שרדה רק החתימה⁴⁵ פו שלם פז
 קרוע עד "כי אתה"

רשימת כתבי היד

נוסח בבל

א	אוקספורד, הספרייה הבודליאנית, Heb. d. 51.79-88 (סידור רס"ג)	חול
ב	אוקספורד, הספרייה הבודליאנית, Heb. e. 93.4	חול
ג	אוקספורד, הספרייה הבודליאנית, Heb. F. 34.10-20	חול
ד	ווינגטון, אוסף פרייר, F 1908.44TT	יו"כ
ה	ז'נבה, ספריית האוניברסיטה, 48	חול
ו	ירושלים, הספרייה הלאומית, 577.4.95 Heb. 4°	חול
ז	לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 5557 A 22-23	מוצ"ש
ח	לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 5557 L 34-37	יו"כ
ט	לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 10578 C 2	חול

45 ראו לעיל בטבלה הערה 15.

לא ידוע	מנצ'סטר, אוסף ריינולדס, B 2229	י
חול	מנצ'סטר, אוסף ריינולדס, B 6154	יא
חול	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, ENA 979.3-6	יב
חול	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, ENA 1054.1-6	יג
לא ידוע	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, ENA 1157.21	יד
חול	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, ENA 1983.1	טו
חול	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, ENA 1983.2-3	טז
לא ידוע	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, ENA 1983.4-5	יז
חול	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, ENA 2414.1-10	יח
לא ידוע	ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, ENA 3221.9	יט
לא ידוע	סט. פטרבורג, אוסף אנטונין, Evr. III B 23	כ
חול	סט. פטרבורג, אוסף אנטונין, Evr. III B 145	כא
שבת	סט. פטרבורג, אוסף אנטונין, Evr. III B 200	כב
לא ידוע	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, Moss. A.75	כג
לא ידוע	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, Moss. VIII.458	כד
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, ⁴⁶ add 3160.2	כה
לא ידוע	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, Lit. I.149	כו
חול ושבת	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, Or. 1080 10.2	כז
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, Or. 1081 2.76	כח
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 6 H 3.10	כט

46 S. C. Reif, *Jewish prayer texts from the Cairo Genizah: a selection of manuscripts at Cambridge University Library, introduced, transcribed, translated, and annotated, with images*, Leiden and Boston 2016, pp. 69-82

ל	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 8 H 9.5	חול
לא	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 8 H 11.4	לא ידוע
לב	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 10 H 1.7	לא ידוע
לג	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 271.207+ T-S 10 H 8.6	מוצ"ש
לד	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 13 H 4.3	שבת ומוצ"ש
לה	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S Arabic 36.2 (סידור רשב"ן)	חול
לו	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S Arabic 36.54 (סידור רס"ג)	חול
לז	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 273.98 + T-S Arabic 36.58	חול
לח	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S AS 100.95	לא ידוע
לט	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S AS 101.47	שבת
מ	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S AS 101.142 + T-S AS 101.216 + T-S NS 159.101	לא ידוע
מא	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S AS 102.473	חול
מב	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S AS 103.4	חול
מג	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S AS 104.19	לא ידוע
מד	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S AS 110.54 (סידור רשב"ן)	חול
מה	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S AS 110.80	לא ידוע
מו	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S AS 110.111	לא ידוע
מז	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S K 27.33a	חגים
מח	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S Misc. 24.137.7	סוכות
מט	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S Misc. 24.137 4a (סידור רשב"ן)	חול
נ	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S Misc. 24.137 12a	חול
נא	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S misc. 28.77	חול
נב	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S Misc. 28.247 (סידור הרמב"ם)	כל יום

לא ידוע	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 123.43	נג
שבת	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, ⁴⁷ T-S NS 123.92	נד
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 149.140	נה
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 151.65 (סידור רס"ג)	נו
יז"כ	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 151.81	נז
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 151.103	נח
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 152.30	נט
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 153.14	ס
לא ידוע	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 153.68	סא
לא ידוע	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 154.91	סב
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 154.101	סג
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 155.13	סד
לא ידוע	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 155.49	סה
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 157.26	סו
לא ידוע	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 157.144	סז
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 157.167	סח
פסח	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 158.16	סט
לא ידוע	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 158.40	ע
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 158.48 (סידור הרמב"ם)	עא
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 159.46	עב
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 159.212	עג
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 197.3	עד

חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 265.22 (סידור רס"ג)	עה
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 265.52	עו
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS J 503-505	עז
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, + T-S NS 102.135 + T-S 8 H 10.15 לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 5557 Z15-16 (שקיעי נוסח ארץ ישראל)	עה

נוסח ארץ ישראל א

חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 8 H 24.5	עט
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 110.28e	פ
ליל שבת	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, L-G Lit. I.110	פא

נוסח ארץ ישראל ב

לא ידוע	אוקספורד, הספרייה הבודליאנית Heb. f. 99.7	פב
חול	לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 I 53	פג
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, Moss. V.94.2 (העתקה של ש' אסף)	פד
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 10 H 3.7 + ניו-יורק 2-1-2012 ENA	פה
חול	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 8 H 10.11 + T-S K 27.17	פו
מוצ"ש	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S Misc. 24.137.7a	פז